

Katharina Raabe
Kui udu hajus

Kirjandus idapoolses Kesk-Euroopas pärast 1989. aastat

Rohkem kui kahekümne aasta eest näis "Läänes küpsenud teadvusele, et manihheistliku Idaks ja Lääneks jagamise tagajärjel on üks osa Euroopast tervenisti otsekui uttu mattunud", nagu on kirjutanud Danilo Kiš (1935–1989).¹Tänaseks on see udu hajunud. Ent toona varjus olnud maastikud on nüüd kohati tundmatuseeni muutunud. Kiš i sünge ennustus, et see osa Euroopast on igaveseks kadunud, läks täide sootuks teisel moel, kui 1989. aastal surnud serbia–ungari–juudi kirjanik aimatagi võinuks. Juhtus see, mida ta ei pidanud võimalikuks: raudne eesriie langes. Ent kas oleks Kiš võinud ette näha, et samal ajal kui "Idabloki" maad üksteisest valdavalt rahumeelselt lahku löövad, hävib tema enda Jugoslaavia veristes sõdades, etnilistes tagakiusamistes ja tapatalgutes?

Täna on Ida-Euroopa kaart killustunud, seal on rohkem piire. Ikka veel ei usu me oma silmi: endised Balti vabariigid on Euroopa Liidu liikmed, niisamuti endine Jugoslaavia vabariik Sloveenia, külg külje kõrval Slovakkia, Rumeenia ja Bulgaariaga. Ida- ja Lääne-Euroopast kõnelemine näib olevat poliitiline ana-kronism. Ja ometi püsib too "Ida-Euroopa" kangekaelselt meie teadvuses. Kui vaatame lähemalt kirjandust, siis ilmneb, et see eraldusjoon on vaid kohta vahetanud. Ja et eraldiseisvate kirjanduste esiletõusuga sotsialistliku maakaardi ühtlaselt hallilt pinnalt ilmuvad sel kaardil nähtavale vana Kesk-Euroopa kui kultuuriajaloolise fenomeni piirjooned. Ja et Idas on veel ainult üks kirjanduskeskus: Venemaa.

Üks pöördeljargse aja väljakutseid seisneski selles, et saada tuttavaks mitte üksnes nende udest kerkinud maade poliitilise tegelikkusega, vaid ka ajaloo ja kultuuriga. Nii reisimine, suhete loomine ja areng kui ka kultuurivahetus sõltusid ju teatavast fundamentaalsemat laadi üksteisemõistmisest, vahendamisest ja tõlkimisest. Ühine Euroopa ajalugu, mis müüri langemise järel äkitselt teostatava ülesandena silme ees seisis, poleks võimalik ilma ühise mäluta. Kuidas siis veel kujuneb välja ühine ajalugu, kui mitte mälutööga? Raamatud ja raamatukogud mängivad siin erilist rolli. 20. sajandi kirjandus on näidanud, et ülesanne kirjeldada tsivilisatsiooni kokkuvarisemist Auschwitzis ja Kolõmas on talle jõukohane.

Ent kuni 1989. aastani ei tuntud seda kirjandust piisavalt; alates 1989. aastast on selle retseptioon muutunud kirjandusprotsessi kirjeldamise osaks, samavõrd kui katsed uurida tekste, mis kuuluvad tekkivasse suurde narratiivi kommunismi lõpust – lõpust, mis saabub koos rahvusliku ja postrahvusliku Euroopa sünniga. 1990. aasta novembri keskel, peaaegu päevapealt aasta pärast müüri langemist, tuli Londonist Berliini Eduard Goldstücker. See legendaarne Kafka-uuriija, Praha kevade sümbol, kes juba mõni aeg hiljem

pagulusest Prahasse naasis, ütles ühel diskussioonil Tšehhi Keskuses mõtlemapaneva lause: ajalugu tegev nüüdisromaan jõuab lähiaastatel meieni idapoolsest Kesk-Euroopast, kus inimesed on radikaalsemad ja seisavad mõõdapääsmatumalt kui meie silmitsi oma ajalooga.

Keda võis Goldstücker tollal silmas pidada? Millistele raamatutele meie mõte täna läheb, kui meenutame tema lauset? Ja millist osa mängis kirjandus tolle "poolleldi halvatud Euroopa-teadvuse" rehabiliteerimisel, millest kõneles Jorge Semprún 1995. aastal Buchenwaldis? Milline on kirjanduse panus mäletamisse?

Üks Lääne kirjastus annab tugeva avalöögi

Idee sündis 1989. aasta jõulude ajal. Mõne nädala pärast sai see teoks. Veendumuses, et nad saavad kaasa lüüa ühe ajalooliselt ainulaadse olukorra kujundamisel, selle vormimisel raamatute ja diskursuste kaudu, asutasid tollane Rowohlti kirjastuse tegevjuht Michael Naumann ja sarja "*rororo-aktuell*" väljaandja Inge Brodersen kirjastuse Rowohlt Berlin.

See tütarettevõtte oli esimene kirjastus, mis asutati otsese vastusena kommunismi kokkuvarisemisele Ida-Euroopas. Berliin, see Ida ja Lääne kohtumispunkt, oli parim paik, kus anda välja toimunud pöördega ja ajaloo jõulise naasmisega tegelevaid väljaandeid: nii päevakajalist teabekirjandust, mõõtuandvaid ajalookäsitlusi, dokumendikogumikke ja kaasaegsete mälestusi kui ka väikest hoolikalt koostatud ilukirjandusvalikut – Ida-Euroopa valikraamatukogu. Toimetaja kohale värvati Ingrid Krüger, kes alates 1971.

aastast oli vastutanud SDV ja Nõukogude Liidu kirjanduse väljaandmise eest Luchterhandi kirjastuses. Otsustav löök anti kohe algul: esinduslepingute kaudu seoti Rowohlt Berliniga Imre Kertész ja Péter Nádas,² autorid, keda seni oli esindanud Ungari autoriõiguste kaitse agentuur Artisjus.

Goldstückeri väide leidis kinnitust kõige võimsamal moel. Üksainus teos, Péter Nádas ungaris keeles juba 1986. aastal ilmunud "*Emlékiratok könyve*" ("*Mäletamise raamat*") lõi itta suunatud pilkudele valla avara ootustehorisoni. See 1300-leheküljeline raamat, mille tõlkis Hildegard Grosche, ungaris kirjanduse Grande Dame Saksamaal,³ ilmus Rowohlt Berlini kirjastusel 1991.

aasta sügisel. Kriitikud olid eufoorias: nad tundsid raamatus ära "ühe ajastu psühhogrammi" (Radio Bremen), "ungari ja tõenäoliselt ka Euroopa proosa verstaposti" (Neue Zürcher Zeitung), isegi "sajandi teose" (Die Zeit). Napilt aastaga müüdi läbi üle 25 000 eksemplari. Ungari autori jutustamisoskus, tema täpne, süüviv realism kulgeb leheküljepikkuste, looklevate, tuhandeid üksikasju puudutavate, fantaasiast takka kihutatud ja kogemusest ohjatud lausetena, mis meenutavad nii Thomas Manni kui ka Hermann Brochi. Ideoloogilised klišeed lagunevad neis lauseis laiali nagu orgaaniline ühend soolhappes. Kust võttis too kirjanik meelerahu, järjekindluse luua "individuaalsus", mis oma kompleksuses ilmutab kõiki neid jooni, mida Theodor W. Adorno omistas arenenud ja peenekoelisele hiliskodanlikule subjektile?

Romaani keerukas struktuur seob omavahel 1950. aastate stalinistlikku Ungarisse paigutatud arenguromaani, ühe kirjaniku (kelle eeskujuks äratuntavalt on Thomas Mann) kogemused Heiligendammis 1900. aasta paiku ning homoerootilise armuloo, mis kulgeb 1970. aastatel Ida-Berliinis. Markantsed sündmused – 1953. aasta, Stalini surm, tööliste mäss Ida-Berliinis;

Ungari 1956. aasta revolutsioon, 1968. aasta Praha kevade mahasurumine – jäävad tagaplaanile, ent sisalduvad siiski tekstikoe igas viimases kui rakus. "Sidumine" ei ole küll päris õige sõna. Nádas kirjutab "paljude inimeste ajaliselt veidi nihkes, paralleelseid mälestusi ... Ja ma võiksin olla kõik need erinevad inimesed, ehkki ma tegelikult ei ole".⁴

Nádas tahtis "käsitleda ebaisikulist ajalugu nii isiklikult kui võimalik" ning koondas seetõttu oma eksistentsiaalse enesevaatluse kehale. Kas on pärast Prousti veel kusagil nähtud teise inimese meelelis-erootilisi tajusid ligilähedaseltki nii subtiilselt, nii õrna, hõõguva intensiivsusega kirjeldatuna? Nádas kirjutab, et kui ta fantaasia oli kord juba hoogu sattunud, siis pidi ta ootama; kaks aastat oli ta tagasitõmbunult "ühes kenasti sisustatud korteripõrgus kaheksandal korrusel" keset ehituslärmi voodis lamanud, tropid kõrvas, ja lasknud oma fantaasial segamatult töötada. Siis ühel päeval tõusis ta üles ning hakkas kirjutama, ja tegi seda kümme aastat järjest.

Uudne oli tolles raamatus radikaalne katse näidata subjekti kõige intiimsemaid tundeelamusi paigana, kus mängitakse läbi ühiskondlikud repressioonid, ideoloogiline vägistamine. Diktatuuri all on just "reegline eiravad tunded" inimeseks olemise mõõdupuuks. Vasakäärmuslaste juhtlause 1968. aastal – isiklik on poliitiline – ei pidanud arvatavasti kordagi silmas sedalaadi valu, mis tegelikult sellele esmakordselt täpse mõtte annab: üksikisiku moondumine, hirm reeta ja olla reedetud, lahkeli autoriteedile kuuletumise ja lõbu vahel, õnne, häbi ja süümepiinade omavaheline segunemine jõuavad välja erootilisse sfääri.

Ei, see ei ole Stephen Daedaluse hirm põrgu ees katoliiklikus Dublinis ega Gustav von Aschenbachi erootiline piinlemine Veneetsias. Isiksuse plaanipärane hävitamine, mis Ida-Euroopa 1950. aastate stalinistlikes ühiskondades järgnes vahetult sõja laastamistöole, holokaustile, massilisele laagritesse deporteerimisele, oli kogu elukorralduse ümberkujundamise tulemus, mis ei jätnud puudutamata ühtki sfääri. "Mäletamise raamatus" kirjeldatakse üht õist jalutuskäiku Ida-Berliinis 1970.

aastate algul. Minajutustaja kõnnib oma armsama Melchioriga läbi Pankowi linnaosa; nad väldivad uusi elamukvartaleid, mille jõhker arhitektuur väljendab inimese alandamist tööloomaks, nad valivad järjest niisuguseid tänavaid, "kus võis veel pisutki näha, tajuda, haista individuaalsust, olgugi see purustatud ja edasise lagunemise meelevalda jäetud, kokkulapitud, määrdunud, murenemas. Võiks väita, et liikusime ühe Euroopa mõõtu isiksusetragöödia kulisside vahel".⁵

Selles romaanis tegutsevad isiksused, sõlmuvad konfliktid, mille taolisi kaasaegsete läänesaksa autorite raamatutest asjatult on otsitud: isiksused, kel tuleb vastamisi seista oma surelikkuse, armastuse hukatusliku jõu, reetmise, viha ja ennekõike süüga. Kirjeldada elu sotsialismi ajal enesevaatluse poeetilis-spekulatiivsete vahenditega, kaotamata hetkekski pidepunkti tõelisusega, ent jätmata unarusse ka unistuste dimensiooni – see kirjaniku fantaasia ja kriitilise intellekti saavutus pani paika uued mõõdupuud: kui selletaolisi raamatuid edaspidigi loota võis, siis ootasid ees uued ajad.

Tsensuurist turudiktaadini

Rowohl't Berliini esiletõus langes kokku nende kirjastuste allakäiguga, kes linna idapoolel olid traditsiooniliselt Ida-Euroopa kirjandusega tegelnud. Sellal kui Saksa DV kirjastustes olid töötanud spetsialiseerunud toimetusesakonnad, kus

süsteemiliselt jälgiti ühe konkreetse maa kirjandust ja osati lugeda kõige tavatumaid Ida–Euroopa keeli, nagu gruusia või eesti keel, leidus Liitvabariigis vaid käputäis toimetajaid, kes valdasid vähemasti vene keeltki.

Kui kirjandus Aserbaidžaanist kuni Ungarini oli varem olnud sedalaadi kirjastuste nagu Volk und Welt tegevusväli, siis uuel kirjastusmaastikul polnud enam vajadust arvukate asjatundlike retsensentide, toimetajate ja tõlkijate järele, mõni erand välja arvatud.⁶ Läänes oli huvi suurema osa vastu neist autoreist väike. Endiste sotsialismimaade oluliste esindajate hääle kuuldavaks tegemine ei saanud enam olla ühegi kirjastuse eesmärk. See ei tasunud ära. Pöörde järel mingil teisel kujul jätkavate idasaksa kirjastuste jaoks oli küsimus pigem selles, kelle puhul neist autoreist võis loota, et nad löövad läbi konkurentsile orienteeritud raamatuturul.

Aga esialgu, kevadel 1990, kui Rowohlt Berlin nokitses alles oma esimese programmi kallal – paljastavad raamatud nagu "Tatort Politbüro"⁷("Kuriteopaik poliitbüro"), aastaid vangis istunud Aufbau–kirjastuse juhi Walter Janska mälestused, värsked raamatud Schabowskilt, Havelilt, Dienstbierilt jt –, tegi tsensuuri köidikuist vabanenud Volk und Welt suure avalöögi. Ilmusid Šalamovi, Platonovi, Bulgakovi teosed, mitmed neist esimest korda tsenseerimata kujul.

Esile kerkisid kaasaegsed autorid, kel enne ei tohtinud olla publikut. Huvi tõusule Ida–Euroopa kirjanduse vastu reageeris kirjastus kolm aastat hiljem mitmeleheküljelise flaieriga, mis esitles enam kui neljakümnest köitest koosnevat vene kirjanduse sarja loosungiga: "Nüüd venelasi lugema!"

Juba 1989 oli kirjastustes Luchterhand ja Volk und Welt üheaegselt ilmunud noore vene autori Tatjana Tolstaja läänesaksa kriitikute poolt kõrgelt hinnatud debüütteos – kahes erinevas tõlkes.⁸ Kirjandus idapoolsest Euroopast, eriti vene kirjandus, ei elanud ka enne 1989. aastat Liitvabariigi turul tegelikult mingit varju.

Alles äsja oli üks tundmatu, Milorad Pavi?i (1929–2009) nimeline jugoslaavlane lõõnud laineid oma leksikonromaaniga "Hazarski rječnik" ("Kasaari sõnastik", 1988),⁹nii mees– kui ka naisversioonis. Kuid autori päritolu ja tema küsitavate ajalooliste müstifikatsioonide poliitiliste implikatsioonide vastu ei tundud peaaegu mitte mingit huvi. Pariisis paguluses elavast Milan Kunderast oli saanud menukirjanik "Olemise talumatu kerguse" ilmumise järel 1984.

aastal ja Hanser Verlag võis endale seda lubada, et lasi Susanna Rothil Kundera varem ilmunud raamatud uuesti ära tõlkida. Kundera Prahast elav kaasmaalane Bohumil Hrabal, kirjastuse Suhrkamp autor, oli just elavaks klassikuks saamas. Tänu aastakümneid tõlkija ja vahendajana tegutsenud Karl Dedeciussele oli eriti rikkalikult esindatud poola kirjandus; ei puudunud peaaegu mitte ükski oluline 20. sajandi autor. Nii nagu tšehhide puhulgi, mängisid pagulaskirjanikud Prantsusmaal, Ameerika Ühendriikides ja Kanadas suurt rolli kui innustajad ja teerajajad.

1970. aastate keskpaigast peale viibisid Ungari kirjanikud sageli Lääne–Berliinis; nii oli Péter Nádas 1981 DAAD–i kunstnikeprogrammi külaline. Juba 1979. aastal oli György Konrádi (1933) kirjastaja Suhrkamp välja andnud Nádas romaani "Egy családregény vég" ("Ühe perekonnaromaani lõpp"),¹⁰raamatu, mis tegi Nádas ka väljaspool Ungarit tuntuks kui ühe tähtsama kirjaniku omal maal.¹¹ Ka modernismi klassikud olid

esindatud hoolikalt toimetatud väljaannetena: 1981 ilmus Suhrkampis viiekümnesse köitesse mahutatud "Polnische Bibliothek" ("Poola Raamatukogu"). Ammani kirjastus Zürichis tegi 1984. aastal algust Mandelš tami kogutud teoste väljaandega. Kirjastus Hanser lööb kaasa SDV–st hangitud Bloki, Platonovi ja Tsvetajeva teoste väljaandmises.

SDV–s domineeris vene ja nõukogude kirjandus tugevalt teiste idaeuroopa kirjanduste üle. Lääne–Saksamaal oli asi vaid pisut teisiti. Täiendust pakkus üksnes kirjastustes S. Fischer, Piper, Ullstein, Suhrkamp, Luchterhand ja Diogenes rikkalikult esindatud kaasaegse dissidentliku kirjanduse valik. Aastal 1971 vapustas Lääne lugejaid Nadežda Mandelš tami mälestuste teine raamat, mis ilmus pealkirja all "Das Jahrhundert der Wölfe" ("Huntide aastasada"), 1974 raputas laia avalikkust, kes seni nõukogude laagritesüsteemist veel teadlik ei olnud, Solženitsõni "Der Archipel Gulag" ("Gulagi arhipelaag"). Ent tänu ennekõike Luchterhandis, aga ka väiksemates vasakpoolset meelestatud kirjastustes ilmunud SDV litsentsiga väljaannetele said Lääne lugejad kätte kogu spektri: sotsialistliku realismi romaanist kuni Moskva kontseptualistideni. Ka teosed, mida SDV toimetused küll tundsid, aga ei tohtinud trükki anda, ilmusid esmalt Liitvabariigis: Venedikt Jerofejevi "Moskau–Petuski" (1978),¹² Andrei Bitovi romaan "Das Puschkinhaus" ("Puš kini maja", 1983), ja Nabokovi romaanid – vene modernismi võtmeteosed.

Alates perestroika algusest aastal 1985 oli lugejate huvi eelkõige vene kirjanduse vastu oluliselt tõusnud ja püsis kasvuteel kuni 90. aastate lõpuni. Kuid underground'i ja "alternatiivkultuuri" raamatud ei ilmunud mitte Volk und Welti, vaid Haffmanni, Piperi, S. Fischeri või Rowohlti Berliini kirjastusel. Vladimir Sorokini "Die Schlange" (1990; "Saba", 1983) ja Viktor Jerofejevi "Moskauer Schönheit" (1994; "Vene kaunitar", 1990) – romaan, mis oli 1982. aastast saadik sahtlis seisnud ja nüüd ühe hoobiga bestselleriks sai – pakkusid midagi täiesti uut. Need olid suunatud tulevikku, vana kirjastuse Volk und Welt viimased programmid aga minevikku.¹³

Kirjandus, mida keegi veel ei tunne

Kui tugevasti sõltub kirjanduse retseptioon poliitilisest konjunktuurist, tuli järgmistel aastatel dramaatiliselt ilmsiks. Ent esialgu järgisid avastustele aldis Lääne kirjastajad igati arusaadavat mõttekäiku: Ida–Euroopa maades pidi ju ometi leiduma mingeid senitundmatuid raamatuid, mis jäid varasemast Ida–Lääne koordinaadistikust väljapoole, tekste, mille autorid polnud ei dissidendid ega konformistid, kirjanikke, kes polnud ei emigrandid ega riigi hääletorud. Tekste, mis poleks iial hakkama saanud takistusjooksuga läbi ametkondade ning mida võis nüüd kätte saada otse, mitte ringiga läbi autoriõiguste agentuuride ja kirjastuste asjameeste.

Kullerid – enamasti korrespondendid ja tõlkijad –, kes varem olid smugeldanud üle piiri käsikirju või ka ainult nimesid ja kõlakaid nii Venemaalt kui ka Ida–Euroopa riikidest, asusid nüüd jõuliselt asja kallale: teejuhtidena, kes meid Moskvast, Budapestist, Prahast ja Varssavist "õigete inimestega" tutvavaks tegid. Neist said asendamatud asjatundjad ja nad moodustasid väikese usaldusväärsete lugejate võrgustiku, mis pidi asendama tervet ekspertide staapi. Mõned neist olid aastakümneid hoidnud silma peal konkreetsete maade uudisteostel.¹⁴ Või olid nad – tõlkijatena, väljaandjatena, retsensentidena – juba 1950. aastate lõpul, 1960. algul toonud kirjastustesse "oma autoreid" ja lihtsalt jätkasid nüüd seda tööd.¹⁵

"Õiged inimesed" – kirjastajad, toimetajad, tõlkijad, ajakirjade toimetajad ja muidugi kirjanikud – võtsid kolleege Läänest vastu avasüli. Neile oli tähtis, et külalised saaksid ettekujutuse sellest, kuidas nad elasid ja millised ülesanded nende ees seisis. Professionaalse erakirjastussektori kiire ülesehitamine Kesk–Euroopa idaosa ja Ida–Euroopa maades kuulub üleminekuaastate muljetavaldavamate peatükkide hulka. Neist kontaktidest on nüüdseks välja kasvanud püsisuhted kirjastuste vahel, eelkõige kolleegidega Poolas, Tšehhis, Ungaris, Venemaal, Sloveenias ja Horvaatias.¹⁶

Tollal olid just dissidentide ringkondades, emigratsioonis või põranda all loodud erakirjastused need, kus ilmusid raamatud, mida meie toimetajatena ja kirjastajatena otsisime – raamatud autoreilt, kes jutustasid meile meie endi ajalugu, ajalugu, mida me veel ei tundnud. See ei olnud pelgalt lugu tundmatust minevikust, vaid ka meie endi silme all kujunevast olevikust.

Kaks pöördeaja romaani avant la lettre ehk aeg plahvatab

1993. aasta varasuvel istus tollal 31-aastane Jáchym Topol ühes maamajas Eifeli mägedes ja kirjutas oma esimest romaani. Tolles paigas pakkus Heinrich Bölli Sihtasutus peavarju poliitiliselt tagakiusatud kirjanikele, kuigi Topolit kiusasid tollal, peaaegu neli aastat pärast sametrevolutsiooni, pigem tohutud argimured üleminekuajaks Prahast ning vajadus igapäevase leiva teenimiseks palavikuliselt artikleid ja reportaaže kirjutada.

Peaaegu kaksikümne aastat varem, 1974. aastal, oli siin külalisena viibinud Aleksandr Solženitsõn. Bölli suvemaja Krezau–Langenbroichis oli olnud nõukogude kirjaniku esimene vahejaam teel pagulusse Ameerikas. Seinu kaunistasid Böllist ja Solženitsõnist võetud kuulsad mustvalged fotod. Topolile meeldis Böll, kes 21. augustil 1968 oli olnud Prahast külas oma kirjanikust sõbra Bohumil Hrabali juures. Mõlemad olid näinud tanke sisse sõitmas. Nüüd seisid nad Topolil, kes oli Hrabali kirjanduslik lapselaps, kirjutamise ajal sõna otseses mõttes silme ees kui "mineviku, vihkamise– ja hirmuajastu veteranid".

Need olid pildid epohhist, mis jõudis lõpule sügisel 1989. Kuidas see lõpp aset leidis ja mis see oli, mis lõppes – sellest tahtiski Topol aru saada. Kohati kirjutas ta mingis eufoorilises seisundis, kohati haaras teda kaastunne kahe vana mehe vastu, sest tema ise elas nüüd "tolles vabaduses, millest nemad olid unistanud".¹⁷ Otsekui joobunult pani ta paberile sadu lehekülgi, ning kolme kuu ja kahe nädala pärast oli romaan valmis. "Sestra" ("Öde") tõusis Tšehhimaal Aasta Raamatuks 1994. Kesk–Euroopa pöördeaja romaan, postkommunismi epopöa oli olemas juba ajal, mil seda Saksamaal alles otsima oli asunud.

Tegevus algab mitu kuud enne sametrevolutsiooni, kui Prahast, "okstraaditagesse" linna ilmusid põgenikud – idasakslased. Akendelt ja rõdudelt jälgisid seda "kommunismi eest põgenemist" tšehhid – tšehhid, kel "endil polnud paika, kuhu minna, sest see maa oli nende ainuke maa". Ja minajutustaja Potok mõistab, "et see oli alanud ... see liikumine, sakslaste lahkumises oli koguni teatavat karnevalihõngu, ja see karneval kestab tänaseni, neist päevist peale, mil aeg plahvatas".¹⁸

Juba esimestel lehekülgedel teeb Topol selgeks, mida ta tahab: kirjeldada vulkaanipurset, mille kutsus esile aja plahvatamine sügisel 1989; maalihkest lõhutud maastikke nende radioaktiivselt ja ideoloogiliselt saastunud jäätmetega; tumedat olevikku, milles ei terenda veel läbipääsu tulevikku. Keel või pigem segu illegitiimsetest, maalt välja aetud, kõndistatud rahvus– ja

piirkondlikest keeltest, mille sekka on pikitud saksa kõnekäände, venekeelseid sõnu, "protektoraatlikku argood", loob ühtaegu apokalüptilise pildivoo ja heliriba. Saksakeelse väljaande arvustuses kirjutab Frankfurter Allgemeine Zeitung: "Arvatavasti ei leidu ei Lääne-Euroopas ega USA-s praegusajal ühtegi autorit, kes usuks, et romaanil võib olla selline enneolematu jõud öelda kõike ja manada maailm esile kogu tema totaalsuses."¹⁹

Pole välistatud, et Topolile andis usu oma võimesse "öelda kõike" just äratundmine – olgugi naiivne –, et viimaks ometi on ta okastraadi tagant väljas, elab vabas demokraatlikus ühiskonnas. Arvatavasti ongi just kättevõidetud vabaduse vaimustunud nautimine ja selle kogemuse jõuline sõnastamine see, mis eristab teda enamikust ta eakaaslastest, kes hakkasid tõsisemalt kirjutama süsteemi vahetumise ajal.²⁰ Oma päritolumaa kaosest vabanenuna tunneb end ka Juri Andruhhovõtš²¹, kui ta 1992. aasta jaanuaris esimest korda Läände tuleb. Starnbergeri järve ääres Villa Feldafingis kirjutab stipendiaat, samuti kolme kuuga, Nõukogude Liidu allakäigust romaani ("Moskoviaad"). Tema raamatu kangelane, Lääne-Ukraina kirjandustudeng Otto von F. (Feldafing), elab Moskvas Gorki-nimelise Kirjandusinstituudi ühiselamus, "poolsurnud impeeriumi mädanevas südames", tema ümber õilmitsevad uute noorte rahvuskirjanduste poeetilised lootused, eesti ja usbeki ahmatovad, burjaadi puš kinid, tš etš eeni hlebnikovid. Ostlemine kaubamajas Detski Mir, otse Lubjanka kõrval, lõpeb õudusunenäoga: Otto von F. eksib koridorides ja trepikodades ära ja maandub viimaks kanalisatsioonis, kus salateenistus kasvatab rottide armeed. Lõpuks pääseb ta napilt Kiievi rongile, samal ajal kui Moskva tema selja taga kloaaki vajub. Nagu Topol, nii vallandab ka Andruhhovõtš "pöörase karnevali, ajaloospektaakli", mille taustal tuua lavale oma "Nõukogude Liidu burleskne luigelaul".

Mõlemad autorid olid olnud kommunistliku süsteemi lagunemise tunnistajateks: Topol Tšehhoslovakkias, Andruhhovõtš Ukrainas. Seal jõudis "kodanike vastuseis Nõukogude impeeriumile" 1989. aasta varakevadel "aktiivsesse faasi", ja talvel 1989/1990 moodustasid miljonid kodanikud inimketi Kiievest Lvivini.²² Sellisest algusest innustatult läks Andruhhovõtš Moskvasse, osales koos sadade tuhandete inimestega opositsioonilistel miitingutel ja õppis Gorki-nimelises Kirjandusinstituudis. Temale lõpeb kaheksakümne üheksas aasta Ukraina riikliku iseseisvumisega augustis 1991, pärast luhtunud putš i Gorbatš ovi vastu. "Tulevik, mis seni oli paljutootavalt jalga lävepakul hoidnud, lõi nüüd ukse otsustavalt lahti ja astus meie ellu."²³ Feldafingis ei teata Ukrainast midagi. Ja samal ajal, kui Topol kirjutades mõnuga vabadust naudib, kuulab Andruhhovõtš õhtuti Vabadsuraadiost ärevaid teateid endisest impeeriumist ning väriseb oma uuestisündinud maa pärast. Ent tulevik jäi alles. Ehkki kulus veel 13 aastat, enne kui "Oranž revolutsioon" jõudis selleni, mis Tšehhoslovakkias ja mujal Kesk-Euroopas oli toimunud 1989. aastal.

Kas need kaks ohjeldamatut, luupainaja ja groteski vahel kõikuvat raamatut lubanuksid Eduard Goldstückeril osaltki täideläinuks tunnistada oma ennustuse, et ajalugu tegev nüüdisromaan tuleb Ida-Euroopast? Kas üks kaasaegne romaan üldse võiks millegi sellisega hakkama saada?

Auschwitzi pikk vari Ida-Euroopa kohal

Topoli romaan ilmus 1994. aastal Brünnis Atlantise kirjastusel, mis andis välja ka Milan Kunderat. Saksakeelne tõlge järgnes nelja aasta pärast kirjastuses Volk und Welt. "Moskoviaad", mis ilmus 1993 Kiievi ajakirjas, tuli Suhrkampis välja alles 2006. aastal. Raamatutel on oma aeg ja ajaloo kellad

käivad erinevalt – liiatigi kui nad tiksuvad kahel veel hiljuti teineteisest lahutatud poolkeral. Meedia tähelepanu raamatute vastu, mis tõusid Ida–Euroopas esile pärast 1989. aastat, sõltus suurel määral teemadest, millega tegeles avalikkus: Saksamaa taasühinemine, sõda endises Jugoslaavias, Venemaa 1990. aastate rahutused, sakslaste maalt väljaajamist meenutavad debatilised, diskussioonid kommunistide kuritegude üle, igatsus kujutluste idüllilise Kesk–Euroopa järele.

Kirjandust Ida–Euroopa maadest võeti kui dokumentaalset aruannet. Muidugi huvitas lugejaid ka raamatute kirjapanemise viis, aga palju enam siiski nende aines. Tunti igatsust mingi uue Nabokovi või Márqueze järele, et sütitada Lääne lugeja fantaasiat. Taheti mõista konflikte ja tragöödiad, hingelisi ja vaimseid seisundeid, seda kõikjal valitsenud survet, mis oli inimesi nendes suletud ühiskondades rõhunud ja mis nüüd järele andis, ajalookoormat, millest alles nüüd, kui rahvad olid end parteidiktatuuride alt vabastanud, võis jutustada. Ootused, mida kirjandusele esitati, olid väga kõrged. Hajuma hakanud udu seest ilmusid nähtavale kaks hiidu, autorid, kes jutustasid saksa lugejale uuesti ära kõige kohutavama peatüki nende endi ajaloost – ja jutustasid nii, nagu sakslased seda ajalugu varem polnud tundnud: Aleksandar Tiš ma Novi Sadist, sündinud 1924 ühes külas Pannoonia madalikul, ja 1929. aastal Budapestis ilmale tulnud Imre Kertész. Tiš ma ja Kertészi raamatud keerasid kirjandusliku avalikkuse üles. Nende raamatute ilmumine – palju hiljem originaalidest – on üks 1990. aastate suuri kirjandussündmusi Saksamaal.

Aleksandar Tiš ma "Upotreba čoveka" ("Inimese kasutamine"), mis oli ilmunud 1976. aastal Belgradis ja 1985 prantsuskeelses tõlkes,²⁴ jõudis saksa lugejateni just sel suvel, mil Jugoslaavia laiali lagunes. Pärast seda, kui Sloveenia ja Horvaatia olid end juunis 1991 iseseisvaks kuulutanud, ajas Serbia president Slobodan Miloš evi? liikvele Jugoslaavia Rahvaarmee. Paljud lugesid raamatut suvepuhkuse ajal, kui telekraanil värelesid esimesed pildid tapetud inimestest õitsvates lõunamaa aedades.

"Inimese kasutamine" räägib natside sissemarsist Novi Sadi, väikelinna, kus ungarlased, serblased, horvaadid, sakslased ja juudid seni rahumeelselt koos olid elanud. Loo keskpunktiks on nelja noore inimese saatus, kes olid üheskoos käinud Fräulein'i juures saksa keele tunnis. Üks noormees langeb vastupanuvõitlejana, teised elavad sõja üle, üks poistest kehaliselt sandistatuna, teine võimetuna sõja järel argiellu naasma, tüdruk murdub lõpuks vaimse trauma tagajärjel, et oli olnud "Auschwitzi hoor". Ühed kurjategijadena, teised ohvritena, osutuvad nad võimetuks üksteist vältima. Enneolematult teravalt kirjeldab Tiš ma, kuidas vägivald võtab nende inimeste elu oma haardesse ja purustab nad: "Painav meistriteos", kirjutab üks kriitik, "mis laob saksa lugejate õlule meie ajaloo süükoorma, mille me parema meelega endalt maha raputaksime, sest iial varem ei ole ohvri häbi kirjeldatud nii täpselt kui selles romaanis."²⁵

Tiš ma järgmistel aastatel ilmunud romaanid ja jutustused Teisest maailmasõjast räägivad piinajatest ja jälitajatest, nagu "Škola bezbožnistva" ("Jumalatus kool", 1978; pr k 1981; sks k 1993); ellujäänute süütundest, nagu "Knjiga o Blamu" ("Blami raamat", 1972; pr k 1986, sks k 1995) ning – Tiš ma kõige vapustavam ja jubedamas raamatus "Kapo" (1987; pr k 1989, sks k 1997) – sõja üle elanud ohvrist, kellest Auschwitzis on saanud kurjategija ja kes elab edasi mitte üksnes põrgulikus süütundes, vaid ka kättemaksuhirmus, maailmas, mis on tervikuna muutunud laagriks. Võib-olla mõjutas Jugoslaavia sõja aktuaalsus esialgu soodsalt Tiš ma raamatute retseptiooni. Ent ainult

sõjale seda taandada ei saa.

Tiš ma ise, kes "inimeses vaid elusa mateeria manifestatsiooni"²⁶ tahtis näha, andis intervjuudes päevasündmuste kohta alati põiklevaid vastuseid: "Kõik see, mis juhtub praegu, on vaid kordus. Tegemist on ikka sellesama inimtõuga, kellega oli tegu Teises maailmasõjas, samade kirgedega, samade mõtlematustega, sama sõgedusega."²⁷ See oli veider olukord. Maailmakuulus kirjanik, kes oli terve oma loomingu elu igasuguse tunnustuseta Novi Sadis elanud, astus saksa kirjanduslavale ajal, mil ta elutöö oli tehtud. Ta oli öelnud, mis tal öelda oli.²⁸ Ka Imre Kertész pidi rääkima kahekümne aasta tagusest raamatust, kui läks 1996. aastal ringreisile oma romaaniga "Sorstalanság" ("Saatusetus").²⁹ Poisi silmade läbi, kes erinevalt lugejast ei tea, mis teda ees ootab, jutustab ta deportatsioonist Auschwitzis ja aeglasest murdumisest laagris. Lugu lõpeb Bu–chenwaldi vabastamisega (kuhu poiss oli üle viidud), naasmisega Budapesti ja skandaalse koduigatsusega koonduslaagri järele. Kriitikud asetasid Kertészi Primo Levi ja Jorge Semprúni kõrvale.

Aga natside surmalaagri sisemisest toimimisest ja selle loogiliste seaduste äraõppimisest pole ilmselt varem kunagi nii radikaalsel viisil räägitud. Loobudes igasugustest kommentaaridest, püüdes pugeda inimese nahka, kellelt on röövitud igasugune vabadus ja kelle elu täielikult määravad teised, suutis kirjanik Kertész (mitte tema jutustaja!) kirjeldada laagrimaailma kui oma kaasajakogemuse kõige äärmuslikumat väljendust: eksistents totalitaarses stalinistlikus ühiskonnas kujutas tema silmis laagrielu jätku ja oli tingimus, mis võimaldas tal seda raamatut kirjutada, selle asemel et endalt elu võtta nagu Primo Levi, Tadeusz Borowski ja Jean Améry.

Auschwitzi üleelamine on kõikide Kertészi raamatute teema. Erinevalt Tiš –mast kasutab ta stiililisi maske – thomasbernhardlikku tooni raamatus "Kaddis a meg nem született gyermekért" ("Kaddiš sündimata lapsele" (1989; sks k 1992), kaffalikku maski romaanis "A kudarc" ("Läbikukkumine", 1986; sks k 1999) – ja maadleb modernsete kirjandus– (ja muusikaliste) meetoditega, et leida vastust teda aastakümneid vaevanud küsimusele: kuidas jutustada sellest, millest ei ole võimalik jutustada.

Kui esimeste raamatute retseptatsioon – "Kaddiš ile" järgnes 1993 "Gályanaplo" ("Galeeripäevik") – oli väga vaoshoitud, siis varsti pärast Auschwitzis mälestusaasta (1995) lõppu ilmunud "Saatusetus" kujunes läbimurdeks. Võib–olla ei oleks raamatu jahmatamapanevat uudsust mõnel varasemal ajahetkel sugugi nii täpselt registreeritud kui pärast toda aastat, mil lugejad, selle asemel et olla aina uutest tõenditest, mälestustest ja uurimustest tüdinud, olid haaratud värskest uudishimust ja tajuertsusest.

Tagantjärele võeti ette oma mineviku läbitöötamine, mille käigus jutustati 20. sajandi katastroofidest – mille vallandamises oli süüdi Saksamaa – nii, nagu need Ida–Euroopas olid toimunud, ja muudeti need katastroofid sel moel kujutusvõimele ja empaatialle kättesaadavaks. See kirjandus raputas terve Euroopa südametunnistuse taas ärkvele.

Ajaloolise ruumi avamine

Sellised avastused nagu Kertész ja Tiš ma, kelle kõrvale tuleks panna ka Hanna Krall, natsikuritegude ja Poola juutide kannatuste silmapaistev kroonik, langesid kokku mineviku läbitöötamise uue faasiga taasühinenud Saksamaal. 1996. aasta augustis, mõni kuu pärast "Saatusetuse" teist tõlget, ilmus Daniel Jonah Goldhageni ajalooline uurimus "*Hitlers willige Vollstrecker*" ("Hitleri

varmad käsilased"), mis ühemõtteliselt pani kogu vastutuse holokausti eest saksa antisemitismile.

1995 avati näitus Wehrmächti kuritegudest Ida-Euroopas, mis kutsus esile aastaid kestvad ägedad diskussioonid. Mineviku vapustused tekitasid ikka veel vastukaja ja "Ida", mille süngus kommunismi lõpuga just pisut hajuma oli hakanud, näitas end massihauana, laastatud ja sakslaste süü läbi rüvetatud territooriumina. Ida-Poolas, Leedus, Valgevenes, Ukrainas, Venemaal ei paistnud leiduvat ainsatki ruutmeetrit maad, mis poleks olnud sellest süüst läbi imbutatud. Selles Idas jalgsi Berliinist Moskvasse rännanud, nimetas kirjanik Wolfgang Büscher seda "ajaloo hauaks".

Need narratiivid jätkuvad. Need saavad osaks alguses mainitud suurest narratiivist, millesse pärast sõda sündinud kirjanike põlvkond nüüd põimib oma väljaütlemised. Kommunismi lõpust saadik on tšehhi ja poola kirjanikud katsunud jõudu varasema tabuteemaga: sakslaste maalt väljaajamisega. Pawe? Huelle ja Stefan Chwin, saksa linna Danzigi arheoloogid, kes oma lapsepõlvepaikades ja –majades pörkusid selle linna jäänustele, suutsid mõnda aega kõita isegi oma kuulsa kolleegi ja fantaasiarikka kaaslinlase Günter Grassi tähelepanu.³⁰ Olga Tokarczuk, kes elab ühes Sileesia külas kunagi sakslastele kuulunud talus, kasutab mütoloogiat ja fantaasiapilte, püüdes manada esile seda elu, mida usub kusagil lähikonnas asuvas ajakaplis veel alles olevat.³¹

Sedalaadi uuringud ulatuvad otsapidi tänapäeva; 2003. aastal kirjutas Wojciech Kuczok romaani "Gnoj" ("Närukael") isast, kommunismi poolt hävitatud teadlasest, kes nuhtleb oma lapsi piitsaga ja on ise lapsena elanud ühe katuse all sakslastega – Thomas Bernhardi vaimus loo täis vihkamist katoliikliku poola perekonna nüriduse ning rahvavabariigi enda vastu.³² Esemete juurest, mille ajalugu üles tähendatakse, nagu seda teeb Stefan Chwin oma raamatute parimates lõikudes, on vaid üks samm varemteni – kas või tolle Galiitsia väikelinna lagunenu kvartaliteni, kus Juri Andruhhovõtš tahab jõuda oma perekonnaloole jälile. Idas on maastik täis varemeid, mis kõnelevad suurte impeeriumide – Vene, Osmani, Austria–Ungari ja viimati ka Nõukogude impeeriumi lagunemisest. Need moodustavad Andruhhovõtš i raamatute näitelava ja neile on ta pühendanud oma "Kesk–Ida memento".³³ Ta seletab ära mõisted: see, kes ütleb "Ida", peab silmas Moskvat; kes räägib "Kesk–Euroopast", mõtleb Viini. See on Kesk–Euroopa ajalooline määratus: olla "venelaste ja sakslaste vahele surutud", kirjutab Andruhhovõtš. On olemas keskeuroopalik hirm: sakslaste ees, venelaste ees. Keskeuroopalik surm: laagris, vanglas – kollektiivne, vägivaldne surm. Ja lõpuks keskeuroopalik reis: pagemine.³⁴

Surma mõõdapääsmatus kõigis tema erinevais vormides on see, mis tänini selles regioonis loodavale kirjandusele tema kaalu annab. See varemete–Euroopa, mis ähvardab kaduda postkommunistliku ümberkujunemise käigus, on keskmise põlvkonna tuntuima Poola kirjaniku Andrzej Stasiuki teema ja inspiratsiooniallikas. Kui tema lüüriline proosateos "Dukla" 2000. aasta sügisel just Poolale keskendunud Frankfurdi raamatumessi ajaks saksa keeles välja tuli, kuulutati ta jutustuse Lõuna–Poola kolkaküla vaimustatult uueks kirjanduspealinnaks.³⁵ Luues hüljatud külade, tühjade tänavate, sõnnikut täis kanalate ja roostetanud põllutööriistade ümber omaette aura, kirjeldades lehekülgede kaupa transtsendentset valgust, mis neile ülalt langeb – see Stasiuki esteetiline projekt tõi märkamatu kaasa järgmise paradigmapuhetuse. Pronksplaadid ühe renessansiaegse maja väraval Lvivi linnaturul, hüljatud kaevanduse vints Istras, mahajäetud paneelmajad ühe

Leedu tööstusasula serval, ruteeni kirjamärkidega kaetud hauasambad metsa all, mis ümbritseb aasa, kus kunagi seisis üks lemki küla – see kõik osutab kadunud ja tihti peale vägivaldsele ajaloole.

Stasiuki pilk ei tee enam vahet kurjategijatel ja ohvritel, kes siin kõrvuti seisavad. Ta loeb nimesid. Ta näeb tummi mälestussambaid ja loodusmälestisi, mis kõnelevad millestki ammu oodunust ja on oma praegusel kujul koos nooremate esemete – mõne kõvera puuga, faasaniga põllul – muutunud osaks uuest maailmast. Ta tõstab selle kõik kõrgemale tõsiasjadest, sünni ja kaduviku sfääri, viimaste asjade sekka, metafüüsikasse. Siin muutub kõik maastikuks kuuvalguses, milles hing, kui rääkida Eichendorffi sõnadega, laotab oma tiivad laiali, "nagu lendaks ta koju".

Stasiuki rünnati mahajäämuse ilustamise eest, väidetava nostalgia eest, millega ta pidavat jonnakalt rippuma kõige laguneva küljes. Eelkõige Richard Wagner, kes – nagu Herta Müllergi – hästi tunneb diktatuuri ja selle edasikestmist postkommunistliku külamaailma jõustruktuurides, heidab Stasiukile ette lubamatut idüllilisust.³⁶ See kriitika on õigustatud samavõrd kui üks teinegi mõte: et sajandi kuritegude poolt maalitud ja – erinevalt Lääne-Euroopast – veel mitte viimseni täisehitatud ja ümbertöödeldud Kesk-Euroopa hukatusmaastik võiks püsida kui asi iseeneses ja iseene jaoks, otsekui "ajastu kurnatud süda" (nagu on öelnud ukraina autor Sergi Žadan). Ajastu, mis on meile, kaasaegsetele, peagi sama mõistetamatu nagu Nebukadnetsari kadunud riik.

Ida-Euroopa äraunustatud provintside uurimine sai alguse juba varastel 1980ndatel, Milan Kundera poolt lõkkele puhutud Kesk-Euroopa debati raames. "Imaginaarne reis läbi Ida-Galiitsia kadunud maailma ning Bukoviina" ("Eine Imaginäre Reise durch die verschwundene Welt Ostgaliziens und der Bukowina", 1984) viis Austria ajakirjaniku Martin Pollacki mööda keiserlik-kuninglikku raudteevõrku Tarnowist Czernovitsi, korraks põiki läbi "Pool-Aasia", läbi maastiku, mis elab edasi suurte ja väikeste autorite kirjanduses ja mis tegi Pollacki raamatust väärtusliku teabeallika.

Teine ruumi taashõivamise võtmetekst on Karl Schlögeli essee "Die Mitte liegt ostwärts: Die Deutschen, der verlorene Osten und Mitteleuropa" ("Keskpaik asub idas. Sakslased, kaotatud Ida ja Kesk-Euroopa"), mis tõi 1986. aastal nähtavale ajaloolised metropolid ja maastikud, mille "Idablokk" oli maa pealt minema pühkinud.³⁷ Alates 1990. aastate keskpaigast ja eriti aastail enne Euroopa Liidu laienemist itta pole need tekstid mitte üksnes aktuaalsemaks muutunud, vaid on kutsunud esile ka arvukalt uusi uurimisreise. Kaartide lugemine, ajalooliste atlaste uurimine, rongiga reisimine (kas virtuaalselt, vanasti Gdańsk ja Varna vahel kurseerinud vana Potyah 76-ga või igati reaalse Literaturexpress Europa 2000-ga³⁸) aitasid kaasa kirjandusliku reisireportaaži žanri kohati lausa inflatsioonilisele tulvale. Rahvusvahelised, kultuurifondide poolt toetatud raamatu- ja muude ürituste projektid hoolitsevad ajalooliste ja kujutluslike suhete eest piirkondade vahel, mille minevik kaob teadmatuse pimedusse ja mille tulevik satub ohtu EL-i laienemisega.³⁹

See oli Andrzej Stasiuk, kes kõige tungivamalt hoiatas EL-i laienemise negatiivsete tagajärgede eest teispoole Euroopa uut idapiiri asuvatele maadele. Uued piirid on nihkunud itta ja kagusse ning varasemad sidemed on katki raiutud. "Äärealade Euroopa" näeb täna välja teistsugune kui veel 1989. aastal. Ei ole juhus, et selle loova potentsiaali väljundeiks, mis ilmutab end uut

äärealadel, on saanud kaks kultuuriinstitutsioonideks muutunud Poola kirjastust: Pogranicze Kirde–Poolas ja Czarne kagus.⁴⁰

See, mida ajaloo teaduses 1990. aastate algusest saadik nimetatakse ruumi tagasitulekuks või ruumiliseks pöördeks (spatial turn), võtab siin poliitilis–kirjandusliku "koduloo", tihtipeale ka poliitiliselt motiveeritud piirkondliku jäljeajamise kuju. Selle eripärad on traditsioonilistest Ida ja Lääne definitsioonidest sügavamal; keskuse ja perifeeria, universaalse ja isepärase koordinaatides kaotavad sellised katvad määratlused nagu "idaeuroopalik" oma tähenduse.

Kesk–Euroopa metamorfoosid

Topograafilise või geopoeetilise pöördega jõuab lõpule hüvastijätt kirjandusega, mis tegeles indiviidi saatuse ja iseloomuga, tema arengu ja hävingu tragöödiaga. Kui Ida–Berliini sandistunud linnamaastik Péter Nádas "Mäletamise raamatus" täidab isiksusedraama kulisside aset, siis Stasiukil annab maastik ise end poeetiliste ja spekulatiivsete vahendite teenistusse. Torkab silma, et inimesed, kellega kohtutakse Stasiuki reisilugudes, jäävad tummaks.

Nad ilmuvad pildile, istuvad tänava ääres veoauto kabiinis või konutavad kesk lõõskavat kuumust oma kioski kõrval; eemalt ei erine nende selg kuigivõrd taamal karjamaal söövate lehmade omast. Nad tulevad ajatusest ja jäävad läbisõitjatest sinna maha nagu statistid. Jõudsa majanduskasvuga Lääne–Rumeenia majanduspiirkonnas sümboliseerivad nad moderniseerumise ääretult ebaühtlast tempot. Samal ajal kehastavad nad tunnet, mis võib meid vallata juba Viinist ida pool ja mille säärane reisija nagu Stephan Wackwitz on ka sõnastanud: ruumi määratlematust, selle otsekuu steppideni jätkuvat avarust.⁴¹ Muljet, et Läänest Itta liikudes ajalugu kuidagi kaob ja läheb pikkamööda üle liikumatuks aasialikuks igavikuks.⁴²

Ilmselt oli tarvis Ungari kirjanikke, et anda hääle noile liikumatuile kujudele Stasiuki maailmas, mis laiub Tisza madalmikust Transilvaania metsadeni. Neid tegelasi leidub ka Ádám Bodori, László Krasznahorkai ning Attila Bartise romaanides.⁴³ Ja reisimisest kirjutab ka László Darvasi, kelle lood leiavad aset Stasiuki kirjeldatud paikades.⁴⁴ Plaanvankril, millele on maalitud sinine pisar, sõidavad viis "nutukunstnikku" ringi sõdadest ja epideemiatest, pogrommidest ja mässudest laastatud 16. ja 17. sajandi Kesk–Euroopas. Nad on platsis igal pool, kus inimesi on tabanud õnnetused ja vägivald. Maailm, kus rändavad "pisarakunstnikud", ulatub Poolast Transilvaania, Belgradist Veneetsiani, Viinist Szegedini. Inimlike lootuste, piinade, ebaõigluse, kirjeldamatu julmuse ja hingepõhjani liigutavate žestide universum, mida see raamat oma sadades episoodides läbib, puudutab meid ainulaadsel viisil.

Autori kunst ei seisne siin mitte ajalooliste panoraamide maalimises, vaid piirdumises oma tegelaste eksistentsiaalse tõepäraga – nad kõik on meie kaasaegsed. Selle raamatu kirjutamise ajal oli Szeged, kus Darvasi tollal elas, kuritegevuse küüsis paik, relvasmugeldajate laadimisplats, mis varustas relvadega Serbia Arkani "tiigreid" ja teisi paramilitaarseid jõuke, kes Bosnias tapatööd tegid.

1999. aasta kevadel, pärast romaani lõpetamist, pöördus Darvasi tagasi lühiproosa juurde. Muljete mõju all, mida avaldas inimeste Kosovost väljakihutamine ja Serbia pommitamine NATO poolt, kirjutas ta tsükli "Szerezni egy n?t" ("Naist saada", sks k 2003). Raamatu tegevus toimub

väljamõeldud paikades Bosnia sõja ajal ja seal kirjeldatakse anoomia, totaalse toorestumise ja seadusetuse seisundit. See on ainus raamat, kus ta otseselt reageerib tollele sõjale, millest ta oma varasemates raamatutes kirjutas kaude.

"Kesk–Euroopa kohal hõljub ülessoojendatud kapsa ja kolkunud õlle vine, on tunda üleküpsenud melonite läppunud lehka," kirjutas Josef K.⁴⁵ Selline on Darvasi lugude maailm. Siin valitsevad provintslus, ebausk, hirm ja põhjatu kurbus. Üks tegelaskuju, kes astub üles mitmes "Maailma kõige õnnetuma orkestri" ("A világ legboldogabb zenekara", sks k 1995) jutustuses, kannab nime Pea. Selle noormehe mõistmatus sarnaneb lapse hämmeldusele ühtaegu hiigelsuures ja käsitamatus maailmas. "Kõike ei peagi teadma," selgitab parun Demeter Absolon "Pisarakunstnike legendis" (sks k 2001) – ja selles lauses ei väljendu mitte arusaamine olemise mõistatuslikest saladustest, vaid ka säärase inimese õlakehitus, kes niikuinii ei suuda maailma kulgu sekkuda, sest alati on tema eest kusagil mujal asjad ära otsustatud.

"Tekib küsimus, kes saksa keeles kirjutavatest autoritest suudaks seda kas või ligilähedaseltki järele teha," kirjutas Christoph Bartmann oma arvustuses jutukogule "Maailma kõige õnnetum orkester".

Darvasit, kes ise loeb end Méyszöly ja Bodori, Kafka ja Borgese õpilaseks, peetakse üheks originaalsemaks tolle põlvkonna Euroopa kirjanikuks – ja peaaegu mittemüüdavaks. Sama kehtib tema eakaaslase Jáchym Topoli kohta. Võimalik, et just nende oskus adekvaatselt väljendada postkommunistliku tänapäeva segadust ja Kesk–Euroopat varjatult õilistada, ongi nende suurim puudus.

Muidugi pole see juhus, et pöördeljargse Ida–Euroopa menukaim autor võlgnes oma edu justnimelt teosele, mis maalis Kesk–Euroopast kitsi iliku pildi: Sándor Márai "A gyertya?k csonkig e?gnek" (1942, "Küünlad põlevad lõpuni"; sks k "Die Glut", 1998).⁴⁶ See on fiktiivne maailm, mida "valgustas veel Habsburgide mahe õhtupäike", nagu kirjutab Karl–Markus Gauss, kes kaitseb Máraid tema austajate silmis.⁴⁷ Gauss juhib tähelepanu tõigale, et too suurepärase kirjanik, kes avaldab kaks romaani aastas, on kirjutanud väga erineva tasemega teoseid, kuid rahvusvaheline turg – Márai avastamine lähtus Itaalia kirjastusest Adelphi, kes kindlustas endale ka autoriõigused kogu maailmas – pühendus esialgu pigem Márai triviaal–setele raamatutele. "Küünlad põlevad lõpuni" miljonilise müügiuue kiiluvees antakse taas menukalt välja kõige erinevamaid Ungari kirjanikke kahe sõja vahelisest ajast, nagu Antal Szerb, De–zsö Kosztolányi ja Ernő Szép – "Suuri Elegantseid" (Großen Eleganten), nagu Frankfurter Allgemeine Zeitung neid hiljuti tituleeris.

Uue sõja lähedus

"Euroopa sureb Sarajevos", kirjutas Zagrebi kirjastaja Nenad Popovi? tahvlile, mille ta Berliini Kirjandusmajas veebruaris 1993 peetud diskussiooni ajal asetaski enda ette lauale. Popovi?, kellest sõja puhkemisest peale sai asendamatu nõuandja ja vahendaja ajakirjanikele, toimetajatele ja kirjastajatele nii Prantsusmaal, Itaalias kui ka Saksamaal, oli päästnud Bosnia kirjaniku Dzevad Karahasani ümberpiiratud Sarajevo linnast ja andnud välja tema teose "Dnevnik selidbe" ("Väljarändamise päevik", 1993), varajase kirjandusliku dokumendi sõjast. Ta avastas Miljenko Jergovi?i, oma põlvkonna tänapäeval rahvusvaheliselt kõige tuntuma bosnia–horvaadi autori.

"Sarajevski Marlboro" ("Sarajevo Marl-boro", 1994) lühilood ümberpiiratud linnast seisis tollal kõrvuti Semezdin Mehmedinovi?i õhukese lühiproosakõitega "Sarajevo Blues" ("Sarajevo bluus", 1992).⁴⁸ Bora Cosi?i "Dnevnik apatrida" ("Kodumaatu päevik", 1993), Dubravka Ugreš i?i "Američki fikcionar" ("My American Fictionary", 1993) ja pamflett "Kultura lazi" ("Valetamise kultuur", 1996), Slavenka Drakuli?i "Božanska glad" ("Jumalik nälg", 1997) – Popovi?i kirjastatud raamatud olid vahetu reaktsioon vallandunud etnilise viha jubedustele, maalt väljakihutamistele ja vägistamistele ning serbohorvaadi keele teadlikule hävitamisele, emigratsioonile, pagulusele, kodumaatusele. Nimetatud autorid elavad praegu igasse ilmakaarde laiali pillutatult: Viinis, Grazis, Stockholmis, Amsterdams, Berliinis või siis Torontos, nagu David Albahari, serbia–juudi kirjanik Belgradist.⁴⁹ Paar viimast aastat lööb rahvusvaheliselt laineid üks Bosnia kirjanik Chicagost: Aleksandar Hemon, keda USA–s peetakse juba Nabokovi järeltulijaks.⁵⁰ Küsitava väärtusega katastroofikonjunktuur on siiski viinud selleni, et kõige originaalsemaid, siiani täiesti tundmatuid häáli endisest Jugoslaaviast võeti meilgi lõpuks kuulda.

Siingi hakkas udu hajuma: ei enam Miodrag Bulatovi?i verejanulisi raamatuid – nende asemel Dubravka Ugreš i?i vene avangardist esile kerkinud kriitilised ja postmodernistlikud tekstid või Dzevad Karahasani eepiline jutustamisoskus, mis lähtus Ivo Andri?ist. Jätakuvalt anti välja Danilo Kiš i, kes oli surnud 1989. aastal Pariisis. Jugoslaavia kirjanduse riigivastane klassika aastast 1968, Bora Cosi?i lõbus ja hirmuäratav raamat "Uloga moje porodice u svetskoj revoluciji" ("Minu perekonna osa maailmarevolutsioonis", 1969), jõudis saksa keeles turule 1994. aastal. Võis hakata avastama mainekaid Euroopa kirjanikke.

Kohusetundega haritlased naasid kirjanduslavale – ja enamasti tulid nad Ida–Euroopast. "Europa im Krieg" ("Euroopa sõjas") oli 1991.–1992. aastal Tageszeitungi poolt algatatud artikliteseeria pealkiri. Mitte juhuslikult ei õelnud sõna sekka varasemad dissidendid, poliitikavastased, 1980. aastate Kesk–Euroopa debatis osalejad, nagu näiteks György Konrád, István Eörsi, Richard Wagner, ent ka Herta Müller ja Slavenka Drakuli?, Lothar Baier ja paljud teised.⁵¹ Kas või näiteks Bora Cosi?, kes võlgnes oma hilinenud esiletõusu saksakeelsete ajakirjade, ajalehtede ja raamatukirjastuste valmidusele võtta tõsiselt Kagu–Euroopa kirjanikke kui kroonikuid ja kommentaatoreid.

"Sarajevos toimuv takistab läbimüüki," kurtis ühe Saksa kirjastuskontserni müügiosakonna juhataja. Mõni ime siis, et esialgu hoolitsesid endisest Jugoslaaviast pärit noorte autorite eest pigem väiksemad kirjastused, esmajoones Austrias. Oli peaaegu võimatu lahutada kirjastamist humanitaarsetest kaalutlustest, poliitilist osalust isiklikust. Hea näide siinkohal on Lojze Wieser, kelle 1987. aastal loodud kirjastus Klagenfurt oli algusest peale orienteeritud Jugoslaaviale ja Kesk–Euroopa unustatud autorite taasavastamisele.

Tsooni hävimatus

Kakskümmend aastat pärast pööret asub Jáchym Topol Ida–Euroopast põgenema. Pärast oma kaht järgmist romaani "Noční práce" ("Õötöö", 2001; sks k 2003) ja "Kloktat dehet" ("Tõrvaga kuristamine", 2005; sks k "Zirkuszone", 2007), mis räägivad Varssavi pakti maade vägede sissemarsist, sakslaste väljaajamisest Sudeedimaalt ja Kolmanda maailmasõja puhkemisest Baieri–Tšehhi piiril, tahab ta – mida siis veel!? – kirjutada raamatu

Gröönimaast. Ringiga minek viib esialgu Valgevenesesse. Jälle massihauad. Ent siis, lõpuks ometi. Orkaan põhjamaisel saarel, keset tühjust, sunnib teda varju minema – see on Teise maailmasõja aegne punker, seinale on kratsitud ameeriklaste nimed, ka sakslaste omad. Maas vedelevad padrunikestad, kahjustusteta, nagu eile väljatulistatud, Gröönimaa jäisel pinnal ei lähe nad rooste. Jáchym Topolil ei ole mingit pääsu Euroopa ajaloo eest.

Vahepeal, tänaseks, on areenile astunud Topoli põlvkonna, üleminekuaja lapsed. Eriti Poolas ja Ukrainas kirjutavad kirjanikud praeguses, kaasajast ja žargoonist läbiimbunud keeles, mida kahekümne aasta eest veel olemaski ei olnud.⁵² Nad ei pea astuma välja mineviku varjust, sest nende seljakott on kergem või on nad selle minema visanud.

Nende kogukonnad on noored, nad liiguvad kaasajas, mida – nagu kirjutab Andrzej Stasiuk, Topoli poolakast eakaaslane – ei möödeta enam minevikuga. Nende tegevuspaigad ei ole mitte massihauad, vaid õllepudelite mäed bussipeatustes, igasugusest muust tarbimisest äralõigatud provintsis; peategelased ei ole mitte nende laste sõjatraumade all kannatavad vanemad, vaid noored kopiraiderid, vahendufirmade omanikud, klubipidajad, relvadega hangeldajad või töötud.

Kõige nooremad autorid – ja see kehtib eriti nende kohta, kes lapsena või noorukina Jugoslaaviast põgenesid ja elavad nüüd Viinis, Berliinis, Londonis või taas Zagrebis – liiguvad teatavas rahvusteüleses sfääris, suhtlevad omavahel teatavas uues keeles. Nad tunnevad end koduselt internetis, tulevad kirjandusse muusikalavalt, on mõjutatud filmist ja meediast, mõned loevad Foucault'd ja Deleuze'i, nad kas tunnevad postkommunistliku ühiskonna koode või siis seovad end kaugemate maade traditsioonidega.

Näiteks 35-aastane Sergi Žadan, Ida–Ukrainast Harkivist pärit luuletaja, postproletaarne punkar, keda ei huvita mitte Bruno Schulz, vaid ukraina futuristid ja "mahalastud renessanss",⁵³ kes kirjutab nõukogude anarhistist Nestor Mahnost ning on omaks võtnud pärandi, mis tõenäoliselt köidab meie meeli kauem ja dramaatilisemalt kui siinses kirjatükis käsitletud idapoolne Kesk–Euroopa. Ma pean silmas Nõukogude impeeriumi lagunevat massi, mis kiirgab täna ägedamalt ja halvaendelisemalt kui kakskümmend aastat tagasi.

Idapoolse Kesk–Euroopa ja Lääne–Euroopa noorkirjanike omavahelised kontaktid ja suhtevõrgustik on täna arvatavasti niisama tugevad, kui olid nende esivanemate aegsel avangardil enne ja pärast Esimest maailmasõda. Kui alguses domineerisid Euroopas toimunud pöörde teadvustamisel tugevasti vene teemad ning vene autorid, siis see olukord muutus sedamööda, kuidas üha enam tähelepanu koondus Kesk- ja Kesk–Ida–Euroopa "väiksematele" kirjandustele. Praegu on Venemaa meil uute silmapaistvate noorte kirjanduslike häältega vähem esindatud. Aga see olukord võib varsti muutuda.

Massihauast tegi oma romaani lähtepunkti hiljuti ka Rumeenia kirjanik Filip Florian. Kuid tema raamatu teema ei ole mitte mineviku, vaid pigem oleviku läbitöötamine, milles minevik elab edasi üksnes kuuldustena. Tõsi küll, olevik, mis erinevalt Poolast on läbi imbinud korruptsioonist, vales ja endise nomenklatuuri edasikestmisest. Ses mõttes ei ole möödanik kunagi päriselt möödas.

Uut on siin aga niipalju, et Florian "on taandanud ennast ajaloo kirjasaatja kohustustest", nagu märkis kriitik Lothar Müller.⁵⁴ Ja eks see käi, kõigist erinevustest hoolimata, kõigi noorima põlvkonna autorite kohta: erinevalt

isadest ja vanaisadest ei taha nad end enam ühelegi "missioonile" allutada. Nad kirjutavad kaootilisest tegelikkusest, tegelevad üha uute, üksteise otsa ladestunud koodide dešifreerimisega, oma endise elu vanade rutiinide ja ruumide tormilise muutumise ja hävimisega.

-
- ¹ D. Kis, *Mitteeuropäische Variationen. Rmt–s: Homo poeticus. Gespräche und Essays.* Toim. I. Rakusa. München, 1994, lk 65.
- ² 1942. aastal Budapestis sündinud Péter Nádas pidas oma kogemuste vastuolulisuse peamiseks põhjuseks "juudi verd ja hilisemat ristimist", "iselaadset sotsiaalset päritolu – ema poolt vaesest töölisperest, isa poolt jõukast kodanlasperekonnast". Budapesti juudid perekondades räägiti saksa keelt. Ta ema suri 1955. aastal vähki, isa, kellest pärast kommunistide võimuaaramist 1948 sai kõrge parteitegelane, võttis pärast luhtunud ülestõusu endalt elu.
- ³ Hildegard Grosche, kes oli sündinud 1913 Rékases, laguneva Habsburgide riigi väikeses nurgakeses, asutas Stuttgartis 1940. aastate lõpul kirjastuse Steingrüben. 1960ndate algul ühines kirjastus Goverts Verlagiga. Grosche oli esimene saksa kirjastaja, kes avaldas William Faulkneri ja Tibor Déry, Wolfgang Koeppeni ja Peter Härtlingi teoseid. Alates 1970. aastatest pühendus ta täielikult tõlkimisele: tema vahendatud autorite hulka kuuluvad István Örkény, Miklos Mészöly ja ennekõike Péter Nádas. Grosche suri 2006. aastal.
- ⁴ P. Nádas, *Heimkehr. Rmt–s: Heimkehr. Essays.* Reinbek, 1999, lk 33.
- ⁵ P. Nádas, *Buch der Erinnerung.* Berliin, 1991, lk 804.
- ⁶ Vrd intervjuu Christina Linksi ja Katharina Raabega: *Literatur, von der wir geträumt hatten.* Osteuropa, 2009, nr 2/3, lk 251–263. – SDV kirjastuste olukorrrast pööride ajal ja pärast seda vt C. Links, *Das Schicksal der DDR–Verlage. Die Privatisierung und ihre Folgen.* Berliin, 2009. – Mitte just väheste erandite hulka kuulus Barbara Antkowiak (1933–2005), kes sõjast tingituna oli 1990. aastate algusest saadik üks enim hõivatud tõlkijaid endise Jugoslaavia keeltest. Koos Jugoslaaviaga lakkas olemast serbohorvaadi keel ja muutus uute maade riigikeelteks, bosnia, horvaadi, serbia keeleks. Barbara Antkowiak tõlkis muuhulgas Aleksandar Tišmat, Bora Cosi?it, Dubravka Ugresi?it, Vladimir Arsenijevi?i, Nenad Velickovi?i, Bogdan Bogdanovi?i, Slavenka Drakuli?i, Miljenko Jergovi?i ning samuti hulgaliselt artikleid ajalehtedele ja ajakirjadele.
- ⁷ Autor Peter Przybylski.
- ⁸ T. Tolstaja, *Rendezvous mit einem Vogel.* Tlk I. Tschörtner. Berliin/SDV, 1989; T. Tolstaja, *Stelldichein mit einem Vogel.* Tlk S. List. Frankfurt/Main, 1989.
- ⁹ Eesti k–s 2005, tlk J. Ojamaa. Lisaks on eestindatud "Tuule sisemine pool, ehk Romaan Herost ja Leandroset" (2008, tlk M. Varik). Toim.
- ¹⁰ Eesti k–s 1990, tlk L. Veskis; eestindatud on ka Péter Nádas ja Richard Swartzi "Kahekõne: neli päeva 1989–ndal" (2004, tlk T. Kokla). Toim.
- ¹¹ György Konrád (1933, Debrecen), kelle esimesed raamatud ("A la?togato?"/"Külaline", 1973; "A va?rosalapi?to?"/"Linnaasutaja", 1975) ilmusid kirjastustes Luchterhand ja List, on alates 1978. aastast kirjastuse Suhrkamp autor. Konrád oli 1970. aastate lõpust saadik küllap tuntuim tolle põlvkonna Ungari kirjanik Läänes. Ta osales raamatuga "Antipolitik. Mitteleuropäische Meditationen" (tlk H.–H. Paetzke; Frankfurt/Main, 1985) Milan Kundera õhutusel vallandunud Kesk–Euroopa debatis. Tema peatumisele Berliinis DAAD–i kunstnikeprogrammi külalisena 1979. aastal järgnesid teised Ungari autorid, kelle esimesed raamatud ilmusid seejärel saksakeelsetes kirjastustes: 1980 Péter Esterházy, 1981 Péter Nádas, 1983 István Eörsi, 1984 György Dalos. Algust tegi sellega Miklos Mészöly 1974–75. (Vikerkaares on ilmunud György Konrádi essee "Körgelt poodiumilt? Intellektuaalide roll Euroopas": 1992, nr 7; tlk T. Lias. Toim.)
- ¹² Eesti k–s esmalt katkend "Moskva–Petushki", Vikerkaar, 1991, nr 11 (tlk P. Sauter); tervikuna 2000 O. Arderi tõlkes. Toim.
- ¹³ Kirjastus Volk und Welt, kuivades 1990ndatel kokku vaid murdosaks oma endisest suuruselt ja olles pikka aega ebakindlates omanikusuhetes, töötas alates 1992. aastast uue, suurt tähelepanu pälvinud saksa ja Ida–Euroopa programmi kallal. Thomas Brussigi satiiriline pöörideja–romaan "Helden wie wir" ("Kangelased nagu meie") tabas 1995. aastal eelkõige Ida–Euroopa lugeja närvi ja sai menukiks. Et kajastada üleminekuaga endistes sotsialismimaades ka idasaksa vaatevinklist, tuli Vene– ja Ida–Euroopa–suunalist kirjastamistööd paratamatult jätkata. Hoolimata Brussigi menust ei olnud kirjastusel tulevikku – Ida–Euroopa raamatuid, mis pälvisid kirjanduslisade tähelepanu, ei ostetud. Aastal 2000 Volk und Welt ja Luchterhand Literaturverlag – veel 1990. aastal konkurendid, oli neil alates 1995. aastast ühine omanik – liitusid ning müüdi kohe varsti pärast seda edasi Random House'ile. Kirjastuse olulisimad Ida–Euroopa autorid – Mircea C?rt?rescu, Jáchym Topol, Viktor Pelevin, Ljudmila Ulitskaja – olid hiljem edukad

- erinevates teistes kirjastustes.
- 14 Eva Haldimann Genfis kirjutab kord kvartalis Neue Zürcher Zeitungile ülevaateartikli Ungari uutest raamatutest ja autoritest. Ta oli juba 1977. aastal juhtinud tähelepanu Imre Kertészi romaani "Sorstalanság". Haldimann oli György Dalosi kõrval Rowohlti Berliini olulisemaid asjatundjaid. Või kaks noort slavisti, Georg Witte ja Sabine Hänsgen, kes olid end 1980. aastate algul Moskva kontseptualistide sekka sokutanud ja naasid, tekstid kottis, või tegutsesid pidevalt kulleritena. Dmitri Prigovi, Lev Rubiņš teini, Vladimir Sorokini jt tekstid ilmusid esimest korda 1987. aastal Schreibeftis, mõlema slavisti poolt ühiselt kokku pandud vihikus; nad tegid ka tõlkeid ja avaldasid neid pseudonüümide Günter Hirt ja Sascha Wonders all.
 - 15 Peter Urban, 1966–1969 kirjastuse Suhr–kamp slaavi kirjanduste ekspert, oli edition suhrkampile, mille kaasasutaja oli Hans Magnus Enzensberger, kogunud ja tõlkinud selliseid Jugoslaavia kirjanikke nagu Danilo Kiš, Bora Cosi?, Mirko Kova?, Miloš Crnjanski ning ts ehhi autoreid Richard Weinerit ja Ivan Werniš it, kes taasavastati osalt alles aastakümneid hiljem. Urbani lahkumisega kirjastusest katkes esmajoones Serbia modernismi retseptisioon. Rowohltis andis ta välja Hlebnikovi (1970), Diogenese aastakümnete pikku Tš ehhoivi loomingut. 1988. aastal asutatud Friedenauer Presse kannab hoolt klassika väljakaevamise ja uustõlgete eest, sh Babel, Dobõtš in, Puš kin, Turgenev, Lermontov.
 - 16 Üks pöördeljargse aja edulugusid on Saksa kirjastamisõiguste müümine üle maailma, mis 1995. ja 2007. aasta vahel sages enam kui kaks korda. Kasv tugineb peamiselt Ida–Euroopa turgudele. EL–i laienemine tihendas kaubandussidemeid. 2007. aastal jagati Ida–Euroopa kirjastustele 37 % kõigist litsentsidest, vt: Buch und Buchhandel in Zahlen, Frankfurt/Main, 2008, lk 8, 82.
 - 17 Jáchym Topol Katharina Raabele, 07.02.2009.
 - 18 J. Topol, Die Schwester. Tlk E. Profousová, B. Smandek. Berliin, 1998, lk 19.
 - 19 K. Oesterle, Neues Leben nach dem Grossen Bruder. FAZ, 21.02.1999.
 - 20 Arvatavasti on see seotud ka tema päritoluga. Topol oli üles kasvanud dissidentlikus keskkonnas, perekond kuulus Praha boheemlaskonda. Tema isa Josef Topolit peeti Václav Haveli kõrval üheks olulisemaks Tš ehhoslovakkia draamakirjanikuks. Noorem vend Filip oli juba teismelisena tuntud rokkmuusik. Jáchym oli esimeste hulgas alla kirjutanud Harta 77–le ja andis 1980. aastatel välja mitteametlikku kirjandusajakirja Revolver Revue. Ta kirjutab luuletusi ja laulutekste, lühikest aega oli tal oma bänd, ta üritas pääseda sõjaväeteenistusest, lastes end vaimuhaiglasse suunata, ja kuna ta seejärel ei saanud ülikooli astuda, töötab kütjana, laotöölisena jne. Pärast pööret oli ta üks nädalalehe Respekt asutajatest ja rändas aastaid Idas, kuni Iraani ja Kesk–Aasiani välja. Oma ajalehe väliskorrespondendina käis Topol sõjapiirkondades üle terve maailma. Selle kõrvalt alustas ta etnoloogiaõpinguid. Ta oli avaldanud kaks luulekogu ja proosat, enne kui "Õega" kirjanduslukku läks. Vrd: J. Topol, Von der Irrenanstalt nach Europa. Osteuropa, 2009, nr 2/3, lk 195–203.
 - 21 Andruhhoovõtš ist ja tema loomingust vt lähemalt: T. Gavröliv, Igatsus romaani järele (käesolevas Vikerkaare numbris). Toim.
 - 22 Juri Andruhhoovõtš oma järelsõnas "Moskoviadi" saksakeelsele vlj–le: J. Andruhowytsch, Moscoviada. Frankfurt/Main, 2006, lk 221.
 - 23 Sealsamas, lk 222
 - 24 Kirjastuses L'age d'Homme, mille oli 1966. aastal Lausanne'is asutanud üks Tiš ma sõber, Vladimir Dimitrijevi?, kes 1954 oli põgenenud Jugoslaaviast.
 - 25 U. Baron, Glut und Asche. Deutsches Allgemeines Sonntagsblatt, 21.06.1991.
 - 26 A. Breitenstein, Das verlorene Jahrhundert. Ein Gespräch mit dem serbischen Schriftsteller Aleksandar Tisma. Neue Zürcher Zeitung, 05.05.1997.
 - 27 M. Wittmann, Wenn Menschen Dinge tun, die ihren Interessen zuwiderlaufen. Ein Gespräch mit Aleksandar Tisma. Frankfurter Rundschau, 29.03.1966.
 - 28 A. Breitenstein, Das Verlorene Jahrhundert.
 - 29 Ungaris ilmus "Sorstalanság" 1975. Esimene saksakeelne tõlge Jörg Buschmannilt ilmus 1990 Ida–Berliini kirjastuses Rütten und Loening pealkirja all "Mensch ohne Schicksal" ("Inimene ilma saatusega"). Paraku jäi raamat murrangulise aja segadustes tähelepanuta. Rowohlti kirjastuses 1996. aastal ilmunud uus tõlge "Schicksallosigkeit" pärineb Christina Viraghilt. (Eesti k–s ilmus "Saatusetus" 2004, tlk S. Liivak. Toim.)
 - 30 Huelle ja Chwini avastas nende hilisem tõlkija Renate Schmidgall. Huelle debüütteos "Weiser Dawidek" (1987) ilmus saksa keeles 1990, järgnesid jutukogud "Opowiadania na czas przeprowadzki" ("Lugusid ajaviiteks", 1991; sks k "Schnecken, Pfützen, Regen", 1992), "Pierwsza mi?o?? i inne opowiadania" ("Esimene armastus ja teised lood", 1996; sks k "Silberregen", 1996), "Mercedes Benz" (2001, sks k 2003), "Hans Castorp w Sopocie" (2002, sks k "Castorp", 2005), millel oli saksa lugejate seas niisama hea minek kui Stefan

- Chwini raamatutel "Hanemann" (1995, sks k "Tod in Danzig", 1997) või "Z?oty pelikan" ("Kuldne pelikan", 2003, sks k 2005).
- 31 Eelkõige romaanides "Prawiek i inne czasy" ("Ürg- ja teised ajad", 1996, sks k 2000) ja "Dom dzienny, dom nocny" ("Päevamaja, öömaja", 1998, sks k 2001), tõlkinud Esther Kinsky. (Eesti k-s ilmunud novellikogu "Maailma kõige inetum naisterahvas", 2005, tlk H. Lindepuu. Toim)
- 32 Saksa k-s pealkirja all "Dreckskerl", 2007, tõlkinud Gabriela Leupold ja Dorota Stroinska.
- 33 Vrd romaani ("Kaksteist ringi", 2003), mille tegevus toimub Lembergis-Lvivis ja Karpaatides, ning esseekogu "Das letzte Territorium" ("Viimane territoorium", 2003; sisaldab esseid kogust. Andrzej Stasiukiga kahasse kirjutatud topeltsesee ("Minu Euroopa. Kaks esseed niinimetatud Kesk-Euroopast") esimese osa pealkiri on "Kesk-Ida memento"; selle poolakeelne originaal ilmus aastatuhandevahetusel, saksa tõlge otse enne EL-i laienemist itta, mais 2004: J. Andruchowytch, A. Stasiuk, Mein Europa. Zwei Essays über das sogenannte Mitteleuropa. Tlk S. Onufriv, M. Pollack. Frankfurt/Main, 2004.
- 34 Sealsamas, lk 43.
- 35 Algupäränd oli ilmunud 1997. aastal. – "Ma tunnen teed maailma kõige läbipaistvasse paika. Kui taevas kohutab liiga suure tühjusega, siis otsime märke maa pealt." T. Steinfeld, Andrzej Stasiuk findet den Geist der Karpaten und gründet eine neue Hauptstadt der Literatur. FAZ, 17.10.2000.
- 36 R. Wagner, Die Auslagerung der Phantasie. Nah am Himmel erfüllt vom großen Geheimnis? Die Karpaten als Mythos und Ideologie. NZZ, 12.04.2006; I. Radisch, Das ganze All ist eine Bushaltestelle. Die Zeit, 2006, nr 14.
- 37 M. Pollack, Nach Galizien. Viin, 1984; Frankfurt/Main, 2001. Schlögeli essee on uuesti avaldatud rmt-s: K. Schlögel, Die Mitte liegt ostwärts. Europa im Übergang. München, 2002.
- 38 Potyah 76 on Ukraina kirjandusajakiri, mis on hiljem välja antud ka raamatuna; www.potyah76.org.ua. – Millenniumiaastal korraldas Literaturwerkstatt Berlin 100 kirjanikule kõigest Euroopa maadest rongireisi, mis kulges Lissabonist üle Minski ja Varssavi sihtjaama Berlin-Friedrichstrasse.
- 39 Fischer-Stiftung on algatanud ja toetanud järgmisi väljaandeid: Sarmatische Landschaften. Nachrichten aus Litauen, Belarus, der Ukraine, Polen und Deutschland. Toim. M. Pollack. Frankfurt/Main, 2005. (ilmus samaaegselt poola k-s kirjastuses Czarne/Wo?owiec); Der Andere nebenan. Eine Anthologie aus dem Südosten Europas. Toim. R. Swartz. Frankfurt/Main, 2007 (ilmub ka kõigi osalevate Balkanimaade keeles); Last und lost. Ein Atlas des verschwindenden Europas. Toim. K. Raabe, M. Sznajderman. Frankfurt/Main, 2006 (samaaegselt poola k-s kirjastuses Czarne/Wo?owiec).
- 40 Kirjastus Pogranicze (Piirialad), asutatud publitsisti ja teatrimähe Krzysztof Czyzewski poolt 1993. aastal osana samanimelisest sihtasutusest Sejny, endises štetlis Poola-Leedu-Valgevene piiri ääres, andis aastal 2000 välja Jan Tomasz Grossi raamatu "Şasiedzi" ("Naabrid"), mis vallandas suurima pärastõjaaegse debati poolakate osalusest Poola juutide mõrvamises. Kirjastus Czarne, mille olid rajanud Andrzej Stasiuk ja Monika Sznajderman kaksteist aastat tagasi, kannab ühe Lõuna-Poolas asunud kadunud lemki küla nime. Mõlemad kirjastused on pühendunud Kesk- ja Ida-Euroopa nn "väikestele kirjandustele". Nad tegelevad juudi ajaloo ja korraldavad piiriüleseid raamatu- ja kultuurfestivale. Oma
- 41 S. Wackwitz, Osterweiterung. Zwölf Reisen. Frankfurt/Main, 2008, lk. 10 jj.
- 42 Nii ütleb Tšehhi kirjanik pseudonüümiga Josef K. essee "Mitteleuropa: Geschichte und Anekdote" ("Kesk-Euroopa: ajalugu ja anekdooid"), mis ilmus saksa Lettre Internationalis (1998, nr 1, lk 20). Essee sisaldab terve teooria suure Kesk-Euroopa kirjanduse kohta, mis sündis ühe tsivilisatsiooni allakäigust ning on tulvil korvamatu kaotuse tunnet. Ta nimetab Horváthit, Rothi, Kafkat, Musilit, Schulzi. Eelkõige juudid olid teadlikud sellest, et "algamas on segaduste ja suure kurbuse aeg". Kõik need autorid jagasid mõtet "Kesk-Euroopa ruumi ahendamise tsiviilsest absurdusest" – Kesk-Euroopa, kus polnud ruumi kodanikele, kes võinuksid tunda vastutust oma maa suure ajaloo eest. Nende asemel olid väikesed inimesed, teenistujad, ametnikud tsiviil- ja sõjaväelisel bürokraatiast, milliseid me tunneme Kafka ja Hašeki tekstidest. Nende autorite näite varal arendab ta mõtet, et "Kesk-Euroopa kirjanduse ideaaltüübiks" on "melanhoolne grotesk" ja anekdooidivorm, "mitte ajalugu, vaid lookesed". Seal, kus puudub kodanikutunne, on seda paremini välja arenenud elu grotesksete detailide tajumine.
- 43 Eesti k-s on ilmunud Attila Bartise romaan "Rahu" (2009, tlk L. Eesmaa). Toim.
- 44 1962 Szegeedis sündinud Lászlo Darvasi tegi endale kõigepealt nime lühiproosa ja novellide autorina. Temas elasid edasi ungari veste- ja groteskitraditsioonid (Kosztolányi, Krúdy, Örkény); ent ta on ka peaaegu aabitsanäide Josef K. avastuse kohta, et melanhoolia ja

absurdikogemus sünnitab anekdoodi ning et Kesk–Euroopa vorm on anekdoot, mitte romaan. Oma esimese romaani "A kõnnymutatványosok legendája" ("Pisarakunstnike legend") arendas Darvasi välja anekdoodist, ja raamatu panoraami võib pidada sellistest anekdootidest ja novellidest kokkupandud hiigelsuureks lapiteki.

- 45 Josef K., Mitteleuropa, lk 16, mrk 37.
- 46 Eesti k–s 2002, tlk S. Liivak. Lisaks on Márait eestindatud veel "Maa, maa!... mälestusi" (2006, tlk E. Hiedel) ja "Püha Gennaro veri" (2006, tlk E. Hiedel).
- 47 K.–M. Gauss, Ein Bürger im Exil. Die lange Abwesenheit des Sándor Márai. NZZ, 07.04.2001.
- 48 Miljenko Jergovi? sündis 1966 Sarajevos, elab alates 1993. aastast Zagrebis. "Sarajevski Marlboro" ilmus 1994. aastal Nenad Popovi?i kirjastuselt Durieux ja tõlgiti paljudesse keeltesse. 1996. aastal ilmus esimene saksakeelne väljaanne Bozenis Folio kirjastuses, mis niisamuti nagu Droschl Klagenfurtis ja alates 1997. aastast ka Zsolnay Viinis on pühendunud endise Jugoslaavia kirjandusele. Kaks järgmist raamatut ilmusid Folios; alates 2006. aastast hoolitseb Schöffling Verlag Frankfurtis Jergovi?i loomingut avaldamise eest. Pärast romaane "Buick Riviera" (2002; sks k 2006) ja "Dvori od oraha" ("Pähklimaja", 2003; sks k 2008) ilmub kevadel 2009 "Sarajevski Marlboro" uues tõlkes. – Luuletaja Semezdin Mehmedinovi? sündis 1960 Kisljakis, asutas 1992. aastal ajakirja Fantom Slobode (Vabaduse Fantoom) ja jäi oma naisega piiratud linna. 1996 rändas välja USA–sse, kus elab tänini. "Sarajevo Blues", millel on nii kuulsad lugejad nagu Dubravka Ugresi? ja Bora Cosi? ning mida Washington Post on tunnustanud kui püsima jäävat kirjanduslikku dokumenti, ilmus katkenditena 1995.aastal Lettre Internationali Sarajevole pühendatud väljaandes ning 1999 kirjastuses Hainholz Göttingenis.
- 49 Tema romaanid, mis sündisid paguluses Kanadas, taustaks tema enda maa hävimine, käsitlevad nagu Tiš ma romaanidki vana, Teises maailmasõjas laastatud Jugo–slaaviat, eelkõige aga jätkuvat antisemitismi ("Mamac"/"Emamaa", "Gec i Majer"/"Götz ja Meyer"). Ja räägivad tänasest päevast: põgeniku üksindusest ebamäärases ümbruses ("Snežni čovek"/"Pikk lumesadu"), mõistatuslikust vandenõust Belgradis 1990. aastate lõpul ("Pijavice"/"Kõrvakiil"). Paljude kriitikute silmis kuulub 1948. aastal sündinud Albahari Euroopa suurimate tänapäevakirjanike hulka, nad näevad temas Kafka õpilast, juudi traditsioone järgivat jutustajat, kes on hakanud kasutama ameerika romaani elemente.
- 50 Aleksandar Hemon sündis 1964 Sarajevos, elab alates 1992. aastast USA–s. Oma esimeses raamatus "The Question of Bruno" ("Bruno lugu" 2000; sks k 2000; bos k "Pitanje Bruna", 2004), mis liigub mööda Danilo Kiš i "Grobница za Borisa Davidoviča" ("Boris Davidovitš i hauasamba") radu, näitab Hemon end kogunud, postmodernse anekdoodivestjana. Pärast autobiograafilise varjundiga romaani "Nowhere Man" (2002, sks k 2002) on meie ees nüüd mitmekihiline romaan "The Lazarus Project" ("Laatsaruse Projekt", 2008; sks k "Projekt Lazarus", 2009), milles on kokku pandud ühe idajuudi sisserändaja lugu Chicagos aastal 1908 ja seikluslik reis läbi postkommunistliku Ida–Euroopa.
- 51 Europa im Krieg. Die Debatte über den Krieg im ehemaligen Jugoslawien. Frankfurt/Main, 1992. – Konrad, Eörsi, Wagner jt olid juba avaldanud hirmuäratavalt selgepilgulisi kirjutisi ajakirja Kursbuch numbris "Mehr Europa" (nr 102, detsember, 1990), mis omakorda oli jätkuks Kursbuchi legendaarsele idaeuroopalikku tundelaadi kirjeldavale numbrile "Die andere Hälfte Europas" (nr 81, september 1985). Lettre Internationali saksa väljaanne oli avaldanud Kesk–Euroopa debati võtmetekste, seejärel tekste Nõukogude Liidu lagunemisprotsessidest. Nüüd ilmusid siin kesksed artiklid endise Jugo–slaavia autoritelt (Drago Jancar, Bora Cosi?, Dubravka Ugresi?, Predrag Metvejevi? jt) – tihipeale ammu enne seda, kui tekstid raamatuna välja tulid.
- 52 Poola kirjanduslava superstaar, 1982. aastal sündinud Dorota Masłowska, tegi 2005. aastal oma räpplaulu ja proosapoeemiga "Paw krolowej" ("Kuninganna jaanalind") otsustava lõpparve kõigea, mida Poola kirjanduses senini oli tuntud. Tema debüüt "Wojna polsko–ruska pod flagą bia–?o–czerwoną" ("Poola–Vene sõda punavalge lipu all", 2002; sks k "Schneeweiß und Russenrot" – "Lumivalge ja venepunane", 2004) oli 2002. aastal paavst Johannes Paulus II luuletuste kõrval Poolas enim müüdüd raamat. Ka Olaf Kühli saksakeelsest tõlkest sai menuk.
- 53 Nii on nimetatud Ukraina 1923.–1933. aasta "kultuürirenessansi", millele tehti lõpp suurema osa Ukraina poliitika– ja kultuürieliidi likvideerimisega 1934.–1937. aasta stalinistlike puhastuste käigus. Toim.
- 54 L. Müller, Die Knochen und der Kaffeesatz. Süddeutsche Zeitung, 08.12.2008.

Published 2010–08–17

Original in German

Translation by Katrin Kaugver

Contribution by Vikerkaar

First published in Vikerkaar 7–8/2010 (Estonian version)
(c) Eurozine
(c) Katharina Raabe, Vikerkaar